

Svar till Kerstin Jacobsson

I sitt svar till mig ställer Kerstin Jacobsson en "rationalistisk syn" på språk och språkanvändning (som hon menar att jag företräder) emot den "diskursanalytiska språksynen, att språkanvändningen även innefattar en makt-dimension: makten att tolka och definiera världen." Hon hävdar vidare att "språkanvändningen också har med självförståelse och identitet att göra" – något som hon tror att jag menar är kontroversiellt.

För det första har jag inte gett uttryck för någon "rationalistisk syn" på språk och språkanvändning i allmänhet. För det andra har jag inte förnekat att "språkanvändning" har med självförståelse och identitet att göra. För det tredje har jag inte förnekat att "språkanvändning" har med makt att göra. Jag skriver ju uttryckligen att ord har makt över tanken och att definitioner därför är viktiga – inte minst när det gäller termen "demokrati". För det fjärde utesluter inte en "rationalistisk syn" på språkanvändning (i meningen nyttomaximering) att språk används för att utöva makt eller uttrycka självförståelse och identitet.

Jag har i min diskussion av KJ:s avhandling inte gått in på någon teori om språket som sociologisk eller psykologisk företeelse och jag har inte förutsatt att alla som använder ett språk är rationella. Vad jag förutsatt är att både det vetenskapliga och det politiska samtalet kan och bör vara rationellt i den meningen att de samtalande strävar efter saklighet och opartiskhet. Om jag förstått KJ rätt delar hon i hög grad detta rationalitetsideal. Habermas diskursetik är en viktig utgångspunkt för KJ i analysen av EU-debatten (se Jacobsson 1995 och 1997b). Detta diskursetiska ideal förutsätter att man kan pröva utsagor (normativa och faktuelle) utifrån krav på konsistens, rimlighet och empirisk hållbarhet, dvs. ägna sig åt idékritik. Som jag läser KJ är det detta hon gör i sin avhandling. Därför är också min analys av hennes avhandling idékritisk.¹

Jag medger gärna att jag inte riktigt förstår vad "diskursanalys" är. Möjligen kan min oförståelse härvidlag bero på KJ:s oklara beskriv-

ning av vad denna typ av analys går ut på. I hennes svar får man intrycket att diskursanalys kan handla om en mängd vitt skilda ämnen: 1. Idéhistoria (fast det kallas "begreppshistoria"). 2. Empirisk (psykologisk och sociologisk) språk-teori. 3. Språkliga konventioner ("socio-logiska" språkbruksregler). 4. Moraliska och politiska värderingar. 5. "Kollektiva erfarenheter". 6. Orsaksförklaringar, dvs. analys av "yttre möjlighetsbetingelser, alltså de samtidshistoriska förutsättningarna, för diskurserna".

Bland KJ:s mångordiga och, för mig, mystifierande beskrivningar av vad diskursanalys är vill jag lyfta fram en formulering som styrker min tes om att hon främst är intresserad av det som statsvetare kallar "idéanalys". Diskursanalys innebär, skriver KJ, "en analys av utsagor och av hur dessa utsagor relateras till varandra i ett pågående samtal."

Den "analys av utsagor" som KJ avser är uppenbarligen semantisk och "innehållslig". Vad det innebär att analysera hur utsagor "relateras till varandra" är dock höljt i dunkel. Avses empiriska samband mellan "talakter" eller analytiska samband mellan påståenden?

I en annan formulering anger KJ två syften med sin avhandling: 1. "Att kartlägga talet om demokratin" i EU-debatten. 2. Att diskutera "implikationer som följer av hur demokratifrågan definierades och behandlades i debatten." Den "kartläggning" som KJ faktiskt gör är idéanalytisk och idékritisk. Hon refererar, analyserar och kritiserar argument som åberopar demokratiska principer för ett EU-inträde.

Det andra syftet framstår, om man ser till vad KJ faktiskt gör, också som i huvudsak idékritiskt. De "implikationer" som KJ avser att studera handlar om de teoretiska och politiska konsekvenserna av att termen demokrati "laddas" med sakpolitisk effektivitet. Konsekvenserna blir, enligt KJ, farliga för demokratins ställning i Sverige. Därför bör vi, menar KJ, hålla fast vid Tingstens och Ross' proceduriella demokratidefinition.

Låt mig citera en central passage ur KJ:s avhandling där denna idékritiska ambition blir tydlig. I en kritik av den s.k. *Konsekvensutredningen* gör KJ följande kommentar:

Problemet med resultatens och effekternas framskjutna betydelse är dock att *effektivitet och demokrati inte alltid åtskiljs analytiskt*. Effektivitet kan – men behöver inte – vara gynnsamt för demokratin i bemärkelsen folkstyre. Demokrati och effektivitet kan båda vara värdefulla men är inte samma sak. För att kunna bedöma i vilka fall effektivitet verkar gynnsamt för demokrati måste de begreppsligt hållas isär. Det är ett skäl till att många demokratiteoretiker medvetet valt att hålla isär (empiriska) förutsättningar för demokrati, den demokratiska proceduren och dess resultat. Det finns också politiska skäl att upprätthålla dessa distinktioner. Om handlingskraft blir ett kriterium på demokrati, vad har vi då att sätta emot regimer som är handlingskraftiga men som inte baserar sig på folkstyre? Var det inte mot bakgrund av de handlingskraftiga men icke-demokratiska regimerna på 1930- och 40-talen som Tingsten och Ross var så angelägna att skjuta fram proceduren i demokratidefinitionen? (s. 244).

Därefter följer en kritik av *SNS Demokratiråd* och dess inkluderande av handlingskraft i definitionen av "demokrati" (se Rothstein (red) 1995:121f). KJ ägnar sig inte åt empirisk sociologi i detta sammanhang utan åt normativ idékritik:

I detta ljus blir demokratibedömningen i EU-debatten problematisk. Problemet är inte att omprioriteringen görs till förmån för andra värden än demokratin (här: den sakpolitiska effektiviteten). Problemet är när dessa värden definieras som demokratiska och inte hålls isär begreppsligt. (s. 244)

Varför är detta problematiskt, enligt KJ? Det är knappast något sociologiskt problem som KJ avser, utan ett begreppsligt problem – ett problem som också blir normativt och politiskt. KJ avslutar sin diskussion i detta avsnitt med den sarkastiska kommentar som jag citerade: "När effektivitetens språk talas, men med demokratisk accent, blir det svårt att protestera: Vi är väl alla demokrater även om vi vill vara effektiva." (s. 245) Detta är idékritisk polemik, inte sociologisk empiri. Jag gör mig inte skyldig till någon feltolkning om jag på-

står att KJ hävdar att jasidean sviker demokratis principer till förmån för sakpolitisk effektivitet.

Den idékritiska tesen att jasidean blandar samman demokrati och effektivitet framstår som huvudresultatet av KJ:s analys. Denna tolkning styrks av en "diskursanalys" av reaktionerna på KJ:s avhandling. På både nyhets- och debattsidorna har KJ:s avhandling framställts som en varnande kritik av EU-inträdet och argumenteringen härför (se t.ex. Elmbrant 1998, Elvander 1998 och Svenning 1998).²

KJ skriver att hon inte valt att arbeta "hypotetiskt-deduktivt" och därför inte velat precisera "demokratifrågan". Men att precisera demokratifrågan har inget med hypotetisk-deduktiv metod att göra. Det handlar om att tolka den fråga som debattörerna diskuterar i syfte att avgränsa analysen. En tydligare precisering hade underlättat idékritiken. Då hade hon funnit att det är få (i första hand SNS Demokratiråd) som gjort det fatala misstaget att *definiera* "demokrati" i termer av effektivitet. Andra debattörer (de flesta vad jag kan se) har nöjt sig med att hävda att sakpolitisk effektivitet (dvs. tillfredsställande av folkviljan) är ett demokratiskt värde (utan att vara samma sak som demokrati), vilket inte är så upprörande ur begreppsanalytisk synvinkel. Tvärtom anknyter de, som jag skriver, till en gammal "demokratidiskurs".

KJ påstår att hon inte tar Tingsten som utgångspunkt i sin "diskursanalys". Däremot "relaterar" hon sig till Tingsten i den senare delen av avhandlingen. Jag har svårt att förstå skillnaden. Varför "relatera" sig till Tingsten om man inte tar honom som utgångspunkt, dvs. instämmer med hans demokratidefinition (vilket KJ så uppenbart gör)?

Tingstens och Ross' proceduriella demokratidefinition framstår som en måttstock mot vilken KJ mäter jasideans demokratisyn. Även Tingstens tes om demokratisk överideologi beskrivs i instämmande ordalag: "Poängen med demokrati är dock att vi ska ha gemensamma regler för kollektiv konfliktlösning, inte att vi alla skall omfatta samma samhällsvision" (s. 313). (Se även intervju med KJ i SvD 98-04-20). Jasideans "generösa" användning av demokratibegreppet anser KJ vara "slarvig" (s. 313).

Att KJ använder ordet "slarvig" bekräftar KJ:s idékritiska syfte. Jasidans "slarv" består i att den inte håller sig till det proceduriella demokratibegreppet, menar väl KJ.

Detta "slarv" är ingen tillfällighet, utan förklaras av KJ i termer av ett "hegemoniskt projekt" utfört av en "allians av socialdemokrater och borgerliga på elitnivå" (s. 313.) Enligt KJ var dock inte det "hegemoniska projektet" helt lyckat eftersom det fanns "ett brett folkligt motstånd mot medlemskapet med en annan tolkning av demokratiproblematiken" (s. 313). Man behöver inte läsa mellan raderna för att förstå att KJ instämmer i "det folkliga motståndets" tolkning av demokratiproblematiken.

Det är ingen överdrift att påstå att KJ i sin avhandling för en polemik mot jasidans demokratibegrepp. Jag tycker att det är synd att KJ inte lyft fram sina normativa utgångspunkter tydligare. Ingen som läser KJ:s avhandling kan ta miste på hennes normativa och politiska bevekelsegrunder. Hennes energiska och på många sätt lärorika kritik av jasidans argumentering skulle bli tydligare om hon redovisat det demokratiideal som hon själv står för. Den vetenskapliga karaktären på avhandlingen hade inte gått förlorad av en öppen redovisning av de normativa premisserna – tvärt om (se Björklund 1991).

KJ tycker att jag är orättvis när jag påpekar att hon inte kritiserat nejsidans argument mot EU. Hon påpekar att hon visst kritiserat nejsidan för att den bortsåg ifrån "den nationella statens – och därmed den nationella demokratins – förändringar i och med globaliseringen; den politiska praktiken överensstämmer inte heller med idealet på nationell nivå". Dessa kommentarer är dock mycket knapphändiga (se s. 218 och 296f). Men det intressanta är att KJ här framställer dem i idékritiska termer: hon kritiserar bristen på överensstämmelse med ett "ideal".

KJ:s argument för att koncentrera sig på jasidans argument är att de var fullkomligt "dominerande" i de "elitföra" hon valt att studera. För det första var de inte fullkomligt dominerande. För det andra var nejsidans argument närvarande i jasidans plädering för EU. Man argumenterade ju mot nejsidan. KJ:s diskussion av jasi-

dans argument är implicit en diskussion av nejsidans argument. Hon använder sig ofta av nejsidans argument i sin kritik av jasidans demokratisyn. Nejsidans formuleringar "klipp in" in hennes idékritik av jasidans förvrängning av demokratibegreppet (se s. 136f).

Anledningen till att nejsidans argument inte kritiseras av KJ är rimligen att hon inte tycker att det finns skäl att kritisera dem. De gör inte det misstag som jasidan gör – att frångå den ross-tingstenska demokratikonceptionen. Här är dock jag och KJ oeniga. Det var därför jag föreslog att hon också borde göra en kritisk analys av nejsidans argumentering. KJ skriver att det kräver en ny bok. Men om det finns något att kritisera hos nejsidan, borde det väl ha tagits upp i den bok som KJ har skrivit.

KJ påpekar att hon även tar upp effektivitetsargument för EU som utgår ifrån en "välfärdsstatlig logik". Men som jag tolkar KJ hävdar hon att "marknadslogiken" var dominerande inom jasidan. I den formulering om att demokratibegreppet fylls med "marknadens värderingar", som jag citerade, anges en generell förklaring till att demokratibegreppet "laddas" med effektivitet. Min poäng är dock att man inte kan finna någon viss typ av "logik" varken inom ja- eller nejsidan. På båda sidor fanns de som åberopade effektivitetsargument som bygger antingen på marknadens eller välfärdsstatens "logik". Att i generella termer förklara jasidans demokratikonception i termer av marknadslogik håller inte.

KJ invänder även mot min kritik av hennes förståelse av ordet paradox. När KJ skriver om "paradoxerna och ologiskheterna" (s. 216) tolkade jag henne som att hon menade att paradoxer är ologiskheter, dvs. motsägelser. Min tolkning styrks också av hennes formuleringar på s. 46: "Påståendet, eller klustret av påståenden, framstår som orimligt på grund av en (eventuellt implicit) motsägelse. Men paradoxen kan sägas vara skenbar i bemärkelsen att den implicerar att en lösning är möjlig³ ... Motsägelsen kan upphävas genom att någon av de motstridiga satserna förkastas, modifieras eller underordnas den andra." Här tycks KJ mena att en paradox faktiskt är en logisk motsägelse (trots att hon skiljer mellan paradox och logisk motsä-

gelse). Men min tolkning är måhända ogenerös. Kanske KJ menar, trots det oklara språkbruket, att en paradox är en skenbar motsägelse.

Men det är inte lätt att förstå vad KJ menar med paradox. Liksom i många andra sammanhang blandas semantik med psykologi och sociologi (därför att KJ inte skiljer mellan begrepp och föreställningar). En paradox är, enligt KJ, något som uppstår givet en "utsiktspunkt" och en "förväntan på demokratin och suveräniteten", skriver KJ i sitt svar till mig. Här ges "paradox" en psykologisk innebörd som handlar om aktörers förväntningar oberoende av analytiska samband. Att det inte snöar trots att det är vinter blir en paradox enligt KJ:s användning av ordet.⁴

KJ invänder mot mig att jag vill undersöka om det som hon kallar paradoxer "verkligen var paradoxer eller ej". Men förutsätter inte KJ att det hon kallar paradoxer är paradoxer? Att fokusera på paradoxer är ett "metodologiskt grepp", skriver KJ. Samtidigt tycks hon vara öppen för att det hon kallar paradoxer inte är paradoxer. Kanske menar KJ att ett påstående är en paradox bara om den som uttalar påståendet förstår att det är en paradox. Men i så fall finns det anledning till ännu mer kritik av KJ:s tes om de tre paradoxerna i jasidans argumentation för EU-medlemskap.

KJ tar i detta sammanhang upp mitt resonemang om huruvida påståendet "Sverige avyttrar suveränitet, men förblir suveränt" är en paradox. Hon framhåller att hon inte skrivit att ett utträde är omöjligt, tvärtom vad jag påstår. Vad KJ skrivit, som hon framhåller i sitt svar till mig, är att det är oklart om folkrätten tillåter ensidigt utträde eller inte. Jag förnekar inte att KJ lämnat frågan om den formella utträdesrätten öppen. (Jag skriver att KJ inte polemiserar mot den tyska författningsdomstolens dom som säger att medlemsländerna är fördragets herrar.) Vad jag hävdar är att KJ menar att det oavsett fördragsrättsliga normer är realpolitiskt omöjligt att utträda ur EU. Jag medger gärna att min formulering om att KJ "framhåller" att ett utträde i praktiken är omöjligt var missvisande. Jag borde inte skrivit så. Men att KJ faktiskt menar det kan man inte ta miste på. För det första framstår den ståndpunkten som en underförstådd

premiss i kritiken av jasidan. KJ hävdar att hänvisningen till att en utträdesmöjlighet gör Sverige suveränt är "formalistisk" (s. 188ff). Det är inte orimligt att tolka KJ så att när hon skriver "formalistisk" menar hon "meningslös därför att det i praktiken är omöjligt".⁵

För det andra skriver KJ att Lundström är "ganska ensam" om att hävda att realpolitiskt är varje medlemsstat suverän att gå ur EU.⁶ Denna formulering styrker onekligen min tolkning att KJ själv inte anser att det är realpolitiskt möjligt att gå ur EU.

KJ:s kritiska perspektiv blir mer förstäligt om man betänker att hon i sin avhandling anknyter till en "emancipatorisk" och "kritisk" forskningstradition inom sociologi som försöker förena vetenskaplig analys och politisk kamp. När Marx beskrev borgarklassens "falska medvetande" och när Gramsci beskrev dess "hegemoni" ägnade de sig inte åt empirisk sociologi; de deltog, som de såg det, i en politisk frigörelseprocess. Detta frigörelseperspektiv fördes vidare av Frankfurtskolan med Herbert Marcuse i spetsen. Man ställde sig medvetet på de förtrycktas sida. Målet för dess "kritiska teori" var att avslöja och befria. Jürgen Habermas har med sin diskursiva etik fortsatt i samma "kritiska" tradition.

Så gott som demokrati är skriven i denna tradition. Det är inte långsökt att tillskriva KJ syftet att inte bara beskriva och förklara, utan att *avslöja* den politiska elitens "diskursiva" hegemoni i EU-debatten. Genom att – felaktigt – "ladda" demokratibegreppet med effektivitet försökte jasidan legitimera något som de facto inskränkte demokratin, hävdar KJ. Hon vill värna det kritiska och rationella samtalet om det svenska EU-inträdet.

Att driva normativa teser inom ramen för vetenskaplig forskning är inte fel – om premisserna tydliggörs för läsaren (se Myrdal 1968). KJ:s avhandling hade, enligt min mening, vunnit mycket på att öppet redovisa och diskutera de normativa premisser som drivit författaren. Att bara hänvisa till Regeringsformens demokratikonception räcker inte. Inte heller Tingstens och Ross' proceduriella demokratikonception, enligt min mening, tillräckligt stöd i kritiken av jasidan. KJ:s kritik bygger på en mer de-

liberativ och participationistisk demokratisyn.⁷ Hade denna redovisatstydligare hade *Så gott som demokrati* blivit mer begriplig. Den hade också på ett mer öppet sätt placerat sig i den diskurs den tillhör: Den normativa diskussionen om den nationella demokratins ställning i globaliseringens tidevarv.

Mats Lundström

Noter

1. Efter en hänvisning till Bourdieus och Foucaults analys av språket som maktmedel skriver KJ att "utsageproduktion har i detta perspektiv mycket lite att göra med ett rationellt samtal och de språkbruksregler som ett sådant skulle kräva". Jag har inget att invända mot denna empiriska beskrivning av den politiska retoriken. Men KJ:s avhandling är primärt inte en analys av språket som maktmedel, utan en kritik av att jäsidan i EU-debatten, som hon ser det, försöker använda språket som ett maktmedel.
2. Enligt en nyhetsartikel i SvD (98-04-20) med anledning av hennes avhandling hävdar KJ att "regeringen mörkat folkstyrets minskade kontroll över EU-besluten". "Värre än så här kan det inte bli", säger KJ med avseende på det demokratiska underskottet och polemiserar i detta sammanhang mot ett svenskt EMU-inträde.
3. KJ skriver inte, som hon tycks tro, att paradoxer är skenbara motsägelser, utan att "paradoxen kan sägas vara skenbar i bemärkelsen att den implicerar att en lösning är möjlig", vilket väl betyder att ett påstående som framstår som en paradox inte är en paradox om det inte är en motsägelse, vilket i sin tur implicerar att en paradox är en motsägelse. I en annan formulering skriver KJ: "Det ologiska och det inkonsistenta kan förklaras sociologiskt och historiskt. Paradoxer blir i ett sådant perspektiv inte problematiska eller ägnade att förvåna." (s. 47).
4. "Paradox" definieras vanligen i termer av semantiska och logiska egenheter hos ett påstående, inte i termer av subjektiva föreställningar om ett påståendes motsägelsefullhet. Den s.k. lögnarparadoxen "Jag ljugar nu." är en paradox i objektiv mening i kraft av ordens betydelse. Se Marc-Wogau 1963:213.
5. KJ refererar (s 190f) instämmande Joseph Weiler som hävdar att den faktiska kompetensfördelningen mellan EU och medlemsstaterna gjort att medlemsstaterna i praktiken förlorat suveränitet. KJ skriver: "Ju mer kompetens som överlåtits åt EU genom EU:s exklusiva kompetens respektive delad kompetens mellan EU och medlemsstaterna, desto mindre praktisk betydelse har det att medlemsstaterna är 'fördragets herrar'. Den suveränitet som *de facto* överlåtits måste dessutom kunna legitimeras fortlöpande. Att den enskilda staten kan hävda att överlåtelsen en gång i tiden skett i demokratisk ordning innebär inte att arbetsfördelningen eller arbetssättet är legitimt. Dessamma gäller tolkningen att delegationen kan dras tillbaka i framtiden.. De formalistiska resonemangen – acceptabla för både den tyska och den svenska regeringen – innebär inte en lösning av den praktiska legitimitetsfrågan" (s.191. Min kursiv.)
6. KJ har i denna sakfråga uppenbart fel. Jag är inte "ganska ensam" om att hävda att det är realpolitiskt möjligt att gå ur EU. Samma uppfattning har ledningen för Miljöpartiet, dvs den politiska gruppering som var drivande i nejkampanjen. I en skrift med titeln "Ut ur EU" som Miljöpartiet presenterade under partiveckan i Sundsvall före valet 1998 formuleras en strategi för Sveriges utträde ur EU. Under rubriken "Hur skall utträdet gå till?" påtalas att det inte finns någon utträdesparagraf i EU:s grundläggande fördrag, vilket Miljöpartiet kritiserat. Vidare sägs: "Vi har på olika sätt drivit kravet på utträdesparagraf, bland annat i en namninsamlingskampanj 1996. Miljöpartiets företrädare har framfört det i EU-parlamentet med stöd av Gröna Gruppen. Det beror *inte på att vi tror att det faktiskt skulle vara omöjligt att lämna EU utan utträdesparagraf*, utan för att vi anser att det är viktigt att proceduren och villkoren kring ett utträde är reglerade på förhand – inte minst för att omöjliggöra osaklig skräckpropaganda från dem som motsätter sig utträde." (s. 13. Min kursivering) Följaktligen menar ledningen för Miljöpartiet att det är realpolitiskt möjligt att gå ur EU. Den motsatta uppfattningen, som KJ intar, framställs här som "skräckpropaganda". Miljöpartiet hävdar att den svenska väljarkåren kan "utkräva ansvar av de politiker som förde in Sverige i EU – bedöma om deras löften och prognoser om EU-medlemskapet har hållit och med valsedelns belöna eller bestraffa dem därefter. En grundbult i representativ demokrati är att väljarna i efterhand skall

bedöma hur politikerna skött sig." (s. 5). EU-inträdet har således inte, enligt Miljöpartiet, ändrat de demokratiska spelreglerna i Sverige. Vi har fortfarande en representativ demokrati. Väljarna kan rösta in en riksdagsmajoritet som med ett enkelt riksdagsbeslut upphäver anslutningslagen. (Miljöpartiets ledning gör här samma analys som jag själv gjort i polemik mot Agne Gustavsson (1998) Se Lundström 1998a och 1998b.) Samtidigt hävdade nejsidan, som KJ framhåller (s.136) att EU-inträdet strider mot Regeringsformens portalparagraf att all offentlig i Sverige makt utgår ifrån folket. Här finns en intressant "paradox" som KJ tyvärr underlåter att diskutera: EU-inträdet innebär demokratins avskaffande i Sverige, men riksdagen har suverän makt över EU-avtalets laga kraft i Sverige.

7. I två artiklar (Jacobsson 1995 och 1997b) redovisas de normativa utgångspunkterna för Jacobssons diskursanalys. Enligt min mening kunde dessa artiklar ha integrerats i avhandlingen. Men jag håller med Magnus Eriksson (1995) i hans kritiska kommentar av Jacobsson 1995: "Ett problem är naturligtvis att analysen helt inriktas på den ena sidans retorik. Kanske hade resultatet blivit ett annat om även nej-sidans bild av EU och ja-sidan förts in? Om så är fallet, bryter även Kerstin Jacobsson mot Habermas diskursetik".

Referenser

- Björklund, S. 1991. *Forskningsanknytning genom disputation*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Eriksson, Magnus. 1995. "En läsvärd debattanalys som har fel i det mesta", *Svenska Dagbladet* 1995-08-29.
- Elmbrant, B. 1998. "Eliterna har förändrat demokrati-begreppet", *Svenska Dagbladet* 1998-01-28.
- Elvander, N. 1998. "EU måste bli en förbundsstat", *Dagens Nyheter* 1998-12-28.
- Gustavsson, A. 1998. "Vad händer med demokratin i Sverige?", *Svenska Dagbladet* 1998-05-06.
- Jacobsson, K. 1995. "Konstruktionen av 'det nödvändiga'", i *Häftet för kritiska studier 2/95*, 55-68.
- Jacobsson, K. 1997a. *Så gott som demokrati*. Umeå: Boréa.
- Jacobsson, K. 1997b. "Discursive Will Formation and the Question of Legitimacy in European Politics", i *Scandinavian Political Studies* Vol. 20. No. 1, 69-90.
- Lundström, M. 1998a. "De demokratiska spelreglerna gäller fortfarande". Brännpunkt, *Svenska Dagbladet* 4/6 1998.
- Lundström, M. 1998b. "EU-inträdet och demokratin i Sverige", i *Demokrati på europeisk nivå*. Demokratitredningen, Skrift nr 7 (SOU 1998:124) Stockholm: Fritzes.
- Marc-Vogau, K. 1963. *Filosofiskt lexikon*. Stockholm: Liber.
- Miljöpartiet. 1998. *Ut ur EU*. En rapport om Miljöpartiet de Grönas krav att Sverige skall utträda ur EU och varför EU bör vara en huvudfråga inför riksdagsvalet, 20/9-98. www.mp.se.
- Myrdal, G. 1968. *Objektivitetsproblemet i samhällsvetenskapen*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Rothstein, B. (red.) 1995. *Demokrati som dialog*. Stockholm: SNS Förlag.
- Svenning, O. 1998. "Hur europeisk vill man bli?", *Aftonbladet* 1998-04-22.